

APÈNDIX A «ELS CODIS LEGISLATIUS DE L'ANTIC TESTAMENT COM A LLEIS REVELADES», PUBLICAT EN *RCatT* XXXII/2 (2007)

Jordi CERVERA I VALLS

1. INTRODUCCIÓ

L'article «Els Codis Legislatius de l'Antic Testament com a lleis revelades», aparegut en la *Revista Catalana de Teologia* XXXII/2 (2007) 261-297, esdevingué, abans de ser publicat, el guió de l'assignatura impartida —amb el mateix títol— en el curs de llicenciatura 2007-2008 de la Facultat de Teologia de Catalunya. Redactades i revisades les pàgines, restava, però, una insatisfacció intel·lectual expressada en forma de pregunta: Per què les lleis han de ser revelades? Una demanda potser elemental però tanmateix comprensible per a qui, com nosaltres, viu en un Estat de dret. Aquest interrogant vehicular de la nostra incomoditat intel·lectual ens féu constatar que les aproximacions que acostumem a fer a les lleis veterotestamentàries —i de l'Antic Pròxim Orient— són, inevitablement, conforme als nostres esquemes legislatius moderns, uns esquemes que dificulten aproximar-se d'una manera suficientment comprensiva a aquest corpus de lleis antigues.

Quan redactàvem l'article anterior teníem, damunt la nostra taula de treball, una còpia de l'estela d'Hammurabi impresa en paper que, discretament, ens exercia d'imant. La visualització sovintejada del baix relleu amb el rei presentant-se davant de Shamash —el Déu solar i de la justícia— ens desvetllà unes intuïcions que, per prudència i per manca de bibliografia, no gosàrem expressar en l'article.¹ Posteriorment, les preparacions de les classes i la docència amb

---

1. «El rei Hammurabi, autor del codi, apareix revestit d'autoritat divina, o inspirat per ella, a l'hora de redactar el codi». Aquesta frase matisada però intencionada i insinuada de la condi-

els alumnes matisà i arrodoní tals intuïcions. Decidits a escriure-les, no les poguérem afegir al primer article, atès que era en procés de publicació. D'aquí que aquest apèndix aparegui posteriorment, complementant i redimensionant l'article anterior. Si el primer estudi pretenia respondre a la fonamentació de les lleis, especialment en Israel (Com es fonamenten les lleis antigues?), ara, voldríem respondre al perquè les lleis de l'Antic Pròxim Orient apareixen «tan naturalment» revelades per la divinitat (Per què es fonamenten religiosament les lleis antigues?).²

2. LES LLEIS COM A CATEGORIA DE REVELACIÓ

El Codi de l'Aliança, el Codi Deuteronòmic i el Codi de Santedat, tal com apareixen en l'Antic Testament, no es corresponen amb el moment històric on són ubicats.³ El Codi de l'Aliança conté materials molt antics, però descriuen una realitat sedentària, quan Israel està instal·lat a Canaan. Atès que és el codi legislatiu més antic la tradició el «sinaititza»; és a dir, ubica la seva recepció dalt la muntanya del Sinaí per acreditar la seva categoria de llei divina.⁴ El Codi Deuteronòmic conté materials pre-exílics (de l'època del rei Josies), però s'arrodoneix en temps exílics, esdevenint una ampliació i una actualització del Codi de l'Aliança. El Codi Deuteronòmic es «moabititza».⁵ per la tradició, a fi de marcar diferències amb el Codi de l'Aliança, i qui sap si, per a rebaixar-lo d'estatus socioteològic.⁶ El Codi de Santedat és postexílic i, com el Codi de l'Aliança, es «sinaititza», ubicant-lo concretament dins la tenda del trobament, per a expressar la rellevància del culte com a nou àmbit d'encontre amb Jahvè. En definitiva, exegèticament parlant, Déu no va donar aquests codis dalt la muntanya del Sinaí, ni en la tenda del trobament, ni a Moab.

---

ció d'inspiració divina que s'atribueix el codi és el màxim que ens vam atrevir a expressar en l'article anterior: J. CERVERA, «Els codis legislatius de l'Antic Testament com a lleis revelades», *RCatT XXXII/2* (2007) 261-279, 293.

2. Un cop més, l'acollida amable de l'*École Biblique et Archeologique Française* de Jerusalem a deixar-nos treballar en la seva biblioteca han fet possible arrodonir l'article amb una bibliografia bona i extensa.

3. Aquesta afirmació tan categòrica és una conclusió evident de l'anàlisi dels tres codis legislatius que nosaltres hem desenvolupat en l'article previ.

4. Diem «sinaitització» al procés de compilació de relats antics fonamentals i que han estat delicadament inserits i literàriament harmonitzats dins la gran perícopa del Sinaí.

5. Diem «moabitització» al mateix procés de compilació i d'harmonització de diferents relats dins la perícopa de Moab.

6. N. LOHFINK, *Las tradiciones del Pentateuco en la época del exilio* (Cuadernos Biblicos 97) Estella 2001, 34; CERVERA, «Els codis legislatius de l'Antic Testament com a lleis revelades», 295-296.

Insatisfets per aquesta conclusió exegètica tan categòrica i tan definitiva proposem unes preguntes que, malgrat semblar molt òbvies, ens ajudaran metodològicament a anar més enllà: per què Israel vol ubicar l'origen dels tres codis legislatius en aquests llocs i moments històrics?, o dit altrament: per què és «sinaititzen» i es «moabititzen» els codis legislatius? La resposta és, com dèiem, òbvia: per a situar-los en els moments fundacionals del poble d'Israel; però, més important encara, per a donar-los l'estatut de lleis divines, la categoria de lleis revelades per Jahvè.

Si acceptem aquesta resposta com a bona podem dir, sense miraments, que les lleis de l'Antic Testament no són intrínsecament revelades i que Israel els dóna aquest atribut perquè vol fonamentar-les religiosament i convertir-les en «metanormes». ⁷ Fixem-nos que, dient i acceptant això, caiem en un parany teològic. Estem dient, en el fons, que aquestes lleis no són «autènticament revelades», que tan sols es pretén de «justificar i argumentar» que són revelades. No estem parlant, aleshores, d'una revelació «forçada o afegida»? Que els codis legislatius siguin revelats no és, en definitiva, quelcom fingit? ⁸

Entenem fàcilment que els tres codis legislatius es situïn «estratègicament» en els moments fundacionals del poble d'Israel per a acreditar-los; però, quina necessitat hi ha «d'afegir» que són revelats? No queden prou acreditats pel fet de situar-los en aquest moment històric fundacional? No tenen un valor «per se» com les XII Taules romanes o les Lleis gregues de Solon? En definitiva, per què se'ns diu que aquests tres codis són, també, revelats? Quina necessitat hi ha de dir-nos que són lleis revelades? Més encara: cal que les lleis siguin revelades? Dit altrament: per què Déu, en revelar-se, dóna primer de tot unes lleis? O d'una manera semblant: per què Israel posa les lleis com a primer i més important contingut de la revelació divina? Eren uns legalistes? Uns reduccionistes?

Asserenats i distanciat del primer impacte aclaparador que provoquen tant de preguntes, intuïm primerament que els redactors de l'Antic Testament associaven la divinitat, les lleis i la identitat del poble d'una forma inqüestionablement natural. Per a ells aquesta connexió era tan òbvia, era tan evident, que no calia justificar-la ni argumentar-la; només calia construir una narració solemne. L'aproximació iconogràfica a la mentalitat de l'Antic Pròxim Orient ens ajudarà a endinsar-nos i a entendre l'associació entre Déu, les lleis i la identitat del poble, una associació tan evident per aquests pobles que, com hem dit, no necessita cap esforç explicatiu.

7. Cf. el sentit de «metanormes» a CERVERA, «Els codis legislatius de l'Antic Testament com a lleis revelades», 294.

8. Aquestes preguntes justifiquen l'apologia cristiana amb l'argument que la revelació al Sinaí és un «muntatge literari». No obstant l'objectivitat metodològica s'oblida quan es tracta d'analitzar el contingut de la revelació en el Nou Testament, on és claríssim —ironia— que no hi ha cap «muntatge literari».

3. EL BAIX RELLEU DEL CODI D'HAMMURABI⁹

L'estela del Codi d'Hammurabi —actualment admirada al museu del Louvre de París— té, al capdamunt, i en forma semicircular, un destacat baix relleu amb la representació del déu solar Shamash davant el rei Hammurabi. El monument de diorita —de 2,25 m d'alçada, 70 cm d'amplada i 4 tones de pes— és coronat solemnement per aquesta escena que, esculpida damunt les lleis, acredita, d'una manera imatjada, la seva procedència divina.¹⁰ El baix

9. No entrem en el debat dels lligams entre la legislació mosaica —concretament el Codi de l'Aliança— i el Codi d'Hammurabi. Cf. algun dels primers articles a rel de la descoberta del codi: C. H. W. JOHNS, «The Code of Hammurabi, Fresh Material for Comparison with the Mosaic Code» *Journal of Theological Studies* 4 (1903) 172-183; J. HALÉVY, «Le Code d'Hammourabi et la Législation hébraïque», *Revue Sémitique d'Épigraphie et d'Histoire Ancienne* 11 (1903) 142-153. Per articles recents cf.: D. P. WRIGHT, «The Laws of Hammurabi as a Source for the Covenant Collection (Exodus 20,23-23,19)», *Maarav* 10 (2003) 11-87; B. WELLS, «The Covenant Code and Near Eastern Legal Traditions: a Response to David P. Wright», *Maarav* 13 (2006) 85-118; D. P. WRIGHT, «The Laws of Hammurabi and the Covenant Code: A Response to Bruce Wells», *Maarav* 13 (2006) 211-260.

10. És el que ens atrevíem a dir, subtilment però intencionadíssimament, en l'anterior article: «En el Codi d'Hammurabi la divinitat certifica, garanteix i qualifica la llei dictada pel rei» (CERVERA, «Els codis legislatius de l'Antic Testament com a lleis revelades», 293).

relleu mostra, a la dreta i assegut en un tron, el déu solar Shamash, i, dret al seu davant, el rei Hammurabi. Es tracta, en síntesi, d'una escena d'investidura reial que posa de manifest, simultàniament, l'estatus diví del codi legislatiu i la proximitat d'Hammurabi amb la divinitat.

Shamash, assegut en un tron i amb els peus damunt un escambell, porta un capell format per quatre parells de banyes.¹¹ A partir dels inicis del tercer mil·lenni abans de Crist, un capell, amb set parells de banyes de brau sobreposades, esdevé un distintiu iconogràfic de la divinitat.¹² L'estil d'aquest capell diví canviava segons l'època i la moda del moment.¹³ El rostre de la divinitat es caracteritza per l'habitual barba postissa que també porta el rei i que distingeix els grans personatges. De les espatlles li surten els raigs que habitualment caracteritzen el déu solar.¹⁴ La mà esquerra es mostra intencionadament retirada a fi de destacar l'acció de la mà dreta, que toca, o més versemblantment, lliura a Hammurabi, una anella i una canya,¹⁵ estris de mesurar associats, habitualment, amb la justícia divina i amb Shamash.¹⁶

El rei Hammurabi apareix dret, en un nivell lleugerament inferior a Shamash però intencionadament a prop per a expressar la proximitat física entre

---

11. «This is the first well-dated example of the divine headdress shown in profile, instead of frontally, on a profile head, and marks a break with a long-established convention; it demonstrates the sculptor's new way of looking at the world around him», D. COLLON, *Ancient Near Eastern Art*, Berkeley-Los Angeles (CA) 1995, 99.

12. «The horned cap may well be derived from the horns of wild cattle (*Bos primigenius*). As a visual and literary image of power and strength, wild cattle preoccupied the Mesopotamian imagination, a metaphor for deity or a suitable comparison for heroes or kings», J. BLACK – A. GREEN, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An illustrated Dictionary*, Austin (TEX) 1995, 103.

13. Veure diferents imatges a COLLON, *Ancient Near Eastern Art*, 101-102; BLACK – GREEN, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, 93; H. FRANKFORT, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, London 1954, Plate 54 i 56).

14. L'antiga iconografia accàdia de Shamash el representa amb uns raigs que li surten de l'esquena, no obstant, en el període Babiloni Antic (2004-1595 a.C.), on s'ubica l'estela d'Hammurabi, la divinitat solar apareix sense raigs. Veure segells cilíndrics a D. COLLON, *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum. Cylinder Seals III. Isin, Larsa and Old Babylonian Periods*, London: British Museum Publications 1986, Plate XXIV-XXVIII. L'escultor del baix relleu de l'estela d'Hammurabi és manté fidel a la simbologia tradicional dels raigs: «The depiction of the sun god with rays rising from his shoulders is a return to the convention of the Akkadian period some five hundred years earlier, which had long been abandoned», COLLON, *Ancient Near Eastern Art*, 99.

15. Enlloc de l'anella i la canya també apareix, en la iconografia, un bastó i un rosari, o un bastó amb un anell, BLACK – GREEN, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, 155-156.

16. En el període Babiloni Antic Shamash va deixant, a poc a poc, de brandar una arma dentada per a sostenir, tal i com apareix en l'estela d'Hammurabi, una anella i una canya. En aquest cas l'escultor assumeix les adaptacions iconogràfiques del moment. Veure imatges en COLLON, *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum. Cylinder Seals III. Isin, Larsa and Old Babylonian Periods*, Plate XXIV-XXVIII.

ambdós. També, malgrat estar situat «per sota» de la divinitat, el seu cap resta a la «mateixa alçada». Hammurabi porta el capell habitual dels reis, semicircular i amb una banda ampla.¹⁷ Apareix abillat amb vestits reials i, com els grans dignataris, té el braç esquerre doblegat sobre la cintura amb l'avantbraç, elegantment amagat, sota un mantell que li penja de l'espatlla esquerra. El braç dret, doblegat cap amunt, té la mà oberta a l'alçada de la boca com a gest habitual de salutació en la iconografia de les escenes d'introducció.¹⁸ Descrita amb detall l'escena esculpida en el baix relleu del Codi d'Hammurabi, donem ara contingut als dos personatges.

Shamash és el nom semititzat, pels babilonis i els assiris, del déu solar sumeri Babbar o Utu¹⁹ que, creuant diàriament els cels, ho veu tot. Per aquest motiu esdevé el déu de la veritat, de la justícia i del dret.²⁰ Com a protector del dret i destructor del mal la seva figura assumeix, en la iconografia antiga, un aspecte guerrer, brandant una arma en forma de xerrac o de ganivet dentat. Un altre aspecte de Shamash és el seu interès directe pels afers de la humanitat, demanant justícia al legislador de torn, esdevenint el seu protector i defensant els drets dels més desfavorits.²¹ Gray afirma que aquests diferents aspectes són

---

17. «The king wears the round cap with a broad border which had been the headdress of royalty since at least the reign of Gudea of Lagash some time before 2100 BC», COLLON, *Ancient Near Eastern Art*, 99; cf. imatges a la p. 111). Cf. imatges a FRANKFORT, *The Art and Architecture of the Ancient Orient*, Plate 48-49 i 63.

18. «The uplifted hand may be an expression of joyous excitement, of good will, and of blessing», O. KEEL, *The Symbolism of the Biblical World. Ancient Near Eastern Iconography and the Book of Psalms*, New York 1978, 311. Hem utilitzat, en aquest treball la traducció anglesa de l'obra originària, escrita en alemany, de Keel. Es pot consultar la recent versió castellana: O. KEEL, *La iconografia del Antiguo Oriente y el Antiguo Testamento*, Madrid 2007. És molt il·lustratiu veure una estàtua de coure de 35 cm d'alçada datada entre 1974-1954 aC representant, possiblement, a un rei amb el mateix capell, el mateix vestit, el mateix mantell i la mateixa posició dels braços: Veure la imatge en: COLLON, *Ancient Near Eastern Art*, 99.

19. En l'antiga llengua sumèria el sol era anomenat Babbar, «el brillant», adorat localment amb el nom d'Utu a les ciutats de Larsa i de Sippar, els seus dos grans santuaris, cf. J. BOTTERO, «Les divinités sémitiques anciennes en Mésopotamie», en S. MOSCATI (ed.), *Le Antiche Divinità Semitiche*, (Studi Semitici 1) Roma 1958, 17- 63, p. 47; Ch. VIROLLEAUD, «Le dieu Shamash dans l'Ancienne Mesopotamie», en O. FRÖBE-KAPTEYN (ed.), *Eranos-Jahrbuch 1943 (Band X). Alte Sonnenkulte und die Lichtsymbolik in der Gnosis und im Frühen Christentum*, Zürich 1944, 57-79, p. 57; S. H. HOOKE, *Babylonian & Assyrian Religion*, Oxford 1962, 9. 18; J. GRAY, *Near Eastern Mythology. Mesopotamia, Syria, Palestine*, London 1973, 20; BLACK – GREEN, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, 182-184.

20. A tall d'exemple, en una antiga tauleta datada del període Babiloni Antic (aprox. 2000-1500 aC) —més o menys propera al Codi d'Hammurabi— apareix el següent proverbi: «Aquell qui ataca un veredicté just, aquell que estima un veredicté injust, ell és una abominació per a Utu», G. D. YOUNG, «Utu and Justice: a New Sumerian Proverb», *Journal of Cuneiform Studies* 24 (1971-1972), 132.

21. Shamash esdevé el protector dels personatges mitològics que lluiten contra el mal (Gilgamesh, Dumuzi, Etana).

ben il·lustrats tant en el pròleg del Codi d'Hammurabi com en el baix relleu del capdamunt de l'estela.²²

Hammurabi regnà a Babilònia entre l'any 1792 i el 1750²³ i el codi que ell mateix promulgà indica les atribucions i les grans responsabilitats que assumí. El pròleg del codi fa una referència ben clara i explícita de la tasca encomanada per Shamash al rei Hammurabi:

Promoure el benestar del poble, que la causa de la justícia prevalgui en la terra, destruir els malvats i el mal, que els forts no oprimeixen els febles, a aixecar-se com el sol pel damunt dels caps negres (els humans) i a il·luminar la terra.

Keel²⁴ explica que, en la mitologia antiga, Shamash i Ea —Senyor de la saviesa— apareixen com a jutges. Així com ells mantenen l'ordre còsmic amb la seva activitat judicial, el rei (després del seu exemple) ha de protegir el cosmos polític del caos.²⁵

Tornem a l'escena del baix relleu i intentem de desxifrar com són atorgades a Hammurabi les atribucions legislatives. Una interpretació és a través de la simbologia del ceptre i l'anella que Shamash lliura a Hammurabi. Els dos instruments signifiquen l'autoritat i les capacitats divines que són delegades al rei perquè elabori les lleis. L'altra interpretació és que Shamash dicta directament les lleis i que Hammurabi les rep atentament. Ambdues aproximacions reflecteixen, en el fons, algun tipus de revelació divina; ambdues interpretacions expressen, il·lustrativament, categories de revelació.

Centrem-nos en la interpretació de la transmissió oral del codi. Scheil —l'arqueòleg dominic que desxifrà el Codi d'Hammurabi— ho interpreta així en la seva descripció del baix relleu: «Au sommet, figure en bas-relief le dieu Samas dictant ces lois à Hammourabi... Le roi Hammourabi, dans une attitude soumise, fixe attentivement le dieu et reçoit son saint enseignement».²⁶ Lagrange, comentant les descobertes del seu confrare, fa la mateixa lectura del baix

22. GRAY, *Near Eastern Mythology*, 21.

23. Aquesta és la cronologia que proposa Collon: COLLON, *Ancient Near Eastern Art*, 235. Black i Green diuen 1848-1806, BLACK – GREEN, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, 22.

24. De Pury, referint-se a Keel diu: «Grâce a ses nombreux travaux on redécouvre aujourd'hui que l'iconographie —et en particulier la petite iconographie (sceaux, cylindres, scarabées, etc.)— domaine longtemps négligé par les biblistes, offre une source extrêmement riche pour l'interprétation du langage, des concepts et des catégories de pensée de l'Israël biblique», A. DE PURY, «Iconographie et langage biblique», *Revue de Théologie et de Philosophie* 110 (1978) 161-164, p. 161.

25. KEEL, *The Symbolism of the Biblical World*, 286. Cf. també «The King's Social Responsibility» en GRAY, *Near Eastern Mythology*, 58-59.

26. V. SCHEIL, *Mémoires publiés sous la direction de M. J. de Morgan. Tome IV. Textes Élamites-Sémitiques. Deuxième Série*, Paris 1902, 12.

relleu però amb un to major: «Il est incontestable que le dieu parle et que le roi écoute». ²⁷ Halévy també descriu l'escena dient que Shamash apareix «dictant ces lois à Hammourabi se tenant debout dans une attitude respectueuse et prêtant attention au divin enseignement». ²⁸

Acceptant com a plausible aquesta interpretació establím fàcilment un paral·lelisme de Shamash-Hammurabi amb Jahvè-Moisès que, segons els relats de l'Èxode, Jahvè dicta les lleis a Moisès. ²⁹ Es tracta de dues escenes semblants amb personatges tipològics semblants i amb continguts semblants. L'única diferència està en la manera d'expressar aquesta escena teològica: Shamash i Hammurabi són escenificats escultòricament, i Jahvè i Moisès ho són literàriament. Quedem-nos, per ara, aquí. Aproximem-nos seguidament a il·lustracions d'antics segells cilíndrics amb la imatge de Shamash. Constatarem que l'escenografia no ens semblarà estranya.

4. SEGELLS MESOPOTÀMICS ANTICS AMB ESCENES D'UTU I SHAMASH

Els sumeris i els elamites són els inventors de l'escriptura cuneïforme i, paral·lelament, dels segells cilíndrics, ³⁰ unes peces generalment de pedra i en forma de cilindre, amb un disseny gravat a l'inrevés a fi que un cop imprès —fent rodolar el segell sobre una superfície— quedi reproduïda la imatge d'una manera correcta. Les descobertes de grans col·leccions d'aquests segells ens ajuden a conèixer millor la cultura i el pensament de l'Antic Pròxim Orient, i, en el nostre cas, a il·lustrar la iconografia del déu solar Utu o Shamash. ³¹

Els segells més antics, i alhora més atractius, que ens permeten gaudir de l'estampa del déu solar pertanyen, majoritàriament, al període accadi (2334-2193 aC). ³²

27. M. J. LAGRANGE «Le Code de Hammourabi», *Rèvue Biblique* 12 (1903), 27-51, p. 28.

28. J. HALÉVY, «Le Code d'Hammourabi et la Legislation hébraïque», *Rèvue Sémitique d'Épigraphie et d'Histoire Ancienne* 11 (1903) 142-153, p. 142.

29. «Jewish theory attributed its origin to Yahwè, who revealed laws through Moses, even as the sun-god Samas imparted the laws of the Babilonian code to Hammurabi», S. A. COOK, *The Laws of Moses and the Code of Hammurabi*, London 1903, 42.

30. D. COLLON, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*, British Museum Publications, London 1987, 5.

31. «The sun god Shamash (Utu in Sumerian) was and remained the most popular deity in Mesopotamia from Akkadian times onwards», D. COLLON, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East*, 167.

32. «The cylinder seals of the Akkadian period are among the most attractive examples of Mesopotamian glyptic art... the seals are very numerous, and a high standard of execution is maintained throughout the period. The repertoire is more varied than at any other time and pro-

Collon mostra i explica, detalladament, una col·lecció de vint-i-un segells, agrupats segons la posició de Shamash: apareixent, assegut o dempeus.³³

4.1. *Shamash apareix enmig de les muntanyes*

En aquesta reproducció veiem, al mig i dempeus, el déu solar amb els raigs característics que li brollen de l'esquena, el capell de banyes sobreposades i el cabell formant un monyo. A la mà esquerra branda un xerrac o un ganivet dentat com a eina per a executar els seus judicis. Porta la barba postissa característica i, com a vestit, sols una falda ratllada d'on li surt la cama esquerra, aixecada sobre el cim de les muntanyes per a expressar la seva aparició.³⁴ Als costats de Shamash hi ha un reixat amb una estrella i una mena de fanga estrellada difícils d'interpretar. A dreta i esquerra hi ha les portes dels cels, protegides per un lleó i per una lleona, i custodiades per déus menors que, atents a l'aparició de Shamash, obren les portes perquè faci el seu itinerari per la volta del cel. El déu menor situat a la dreta, a orient, amb la cama dreta avançada i la lleona rugint, pot insinuar la porta per on sortirà el déu solar. A la dreta, en segon terme i encarat vers Shamash, hi ha un altre déu menor amb els braços plegats,

vides interesting material for the study of mythological concepts»: D. COLLON, *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum. Cylinder Seals II. Akkadian, Post-Akkadian, Ur III Periods*, British Museum Publications, London 1982, 21.

33. D. COLLON, *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum. Cylinder Seals II. Akkadian, Post-Akkadian, Ur III Periods*, 81-87. Plate XXIII-XV.

34. Aquesta és una postura habitual que expressa que el déu o la deessa està ascendint. Cf. «God/Goddess in Ascending posture», en D. COLLON, *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum. Cylinder Seals III. Isin, Larsa and Old Babylonian Periods*, London: British Museum Publications 1986, 24.

potser esperant l'aparició de Shamash a fi d'assistir-lo. El déu menor de l'esquerra té, al seu costat, i sostenint-se sol, un ceptre.

Collon ens il·lustra, al costat d'aquest segell, vuit segells més amb aquesta escenografia d'aparició: muntanyes que envolten la sortida de Shamash, portes dels cels als costats,³⁵ déus menors atents, Shamash amb el peu habitualment repenjat sobre les muntanyes i brandant l'arma dentada.³⁶ En les cosmovisions de l'Antic Pròxim Orient les muntanyes llunyanes és on se sosté la volta del cel, allí hi ha les portes d'accés de l'àmbit celestial a l'àmbit terrenal, allí és on accedeixen les divinitats per a comunicar-se amb els humans, allí és on es dirigeixen els herois —com Gilgamesh— per a trobar-se amb els déus.³⁷

4.2. *Shamash judica assegut damunt les muntanyes*

Collon mostra set segells que coincideixen a il·lustrar Shamash assegut en un tron i envoltat per déus o per humans. El déu solar branda habitualment el xerrac com a signe de la seva autoritat judicial. Els raigs, habitualment en grups de tres, li surten de l'esquena, caracteritzant-lo com a déu solar. En aquestes escenes, on Shamash està assegut, el capell és també de banyes però

35. El segell il·lustra simultàniament quelcom tan real i definit com les muntanyes —tot i el seu contingut religiós— amb quelcom imaginari i simbòlic com les portes del cel. Són dues figures que expressen el mateix, cf. KEEL, *The Symbolism of the Biblical World*, 22-23.

36. En dos segells la postura de Shamash és diferent: apareix només de mig cos cap a munt i es repenja amb els dos braços per pujar sobre les muntanyes. Cf. els segells 176-177 en COLLON, *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum. Cylinder Seals II. Akkadian, Post-Akkadian, Ur III Periods*, 87 i Plate XXV.

37. KEEL, *The Symbolism of the Biblical World*, 22-23.

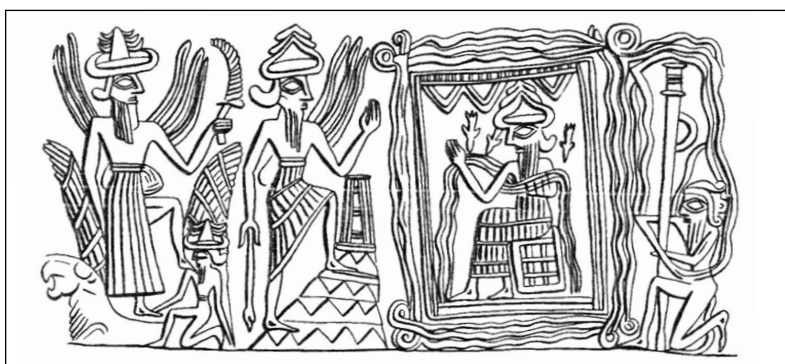
més pla, a diferència dels capells habituals de banyes sobreposades. El seu vestit és de cos sencer, ressaltant la seva dignitat.

La il·lustració que aquí mostrem té algunes peculiaritats significatives. Shamash només va vestit amb una falda ratllada estratificada. Li surten quatre —i no tres— fileres de raigs de les espatlles. Té el braç esquerre aixecat sense brandar cap arma. Està assegut sobre les muntanyes i no sobre un tron.³⁸ Dos assistents porten, ben agafat, una mena de dimoni amb cap de lleó i cos humà. A l'assistent situat entremig de Shamash i del dimoni li surten raigs de diferents parts del cos. L'assistent situat dret al darrere del déu solar va vestit amb una falda llarga ratllada, amb barba i amb el capell de banyes que acredita la seva divinitat. Els braços estan ajuntats per les mans a l'alçada de la cintura i els ulls semblen tancats. Els dos assistents que són acollits per Shamash no semblen divinitats menors si ens fixem en els seus capells plans i sense banyes; no obstant això, porten barba, la falda ratllada habitual i el cabell formant un monyo.

L'escena de Shamash, assegut i impartint justícia, parla per ella mateixa. El déu solar, assegut en un tron celestial, s'ocupa de procurar l'ordre i la justícia en els cels; però aquí, assegut sobre les muntanyes del llindar de la terra, Shamash també exerceix en la terra aquesta funció amb l'ajut dels humans.³⁹

4.3. *Shamash dempeus, posa ordre i trepitja el caos*

Són cinc els segells —ordenats per Collon— que dibuixen a Shamash alçat, habitualment amb un peu damunt un turó com a signe de domini i de força. En aquesta postura, on el déu solar apareix dret, és més difícil de carac-

38. «Holy places in the Ancient Near East were usually holy by nature», KEEL, *The Symbolism of the Biblical World*, 113.

39. *Ibid.*, 208.

teritzar la tipologia, atesa la diversitat d'accions que, en els diferents segells, Shamash desenvolupa. Veure Shamash dret implica veure'l en acció, ja sigui en escenes de presentació, lluitant amb altres déus o amb personatges mitològics o, en la il·lustració que mostrem, lluitant i vencent un lleó alat que simbolitza el caos.

Shamash apareix a l'esquerra de la imatge amb els raigs, el capell —ben solemne—, amb barba i monyo i brandant l'arma dentada a la mà esquerra. Com en les escenes d'aparició, va vestit amb tan sols una faldilla ratllada, d'on li surt la cama esquerra que repenja sobre l'espatlla d'una figura més petita que, atès el capell que porta, es tracta d'un déu menor, el qual, segons Keel, pot ser Ninurta.⁴⁰ Aquesta divinitat, mig agenollada, subjecta un monstre en forma de lleó alat que representa el caos de les aigües abismals, de les quals intenta sortir. Però Shamash apareix enmig de les ales del monstre i, dret al seu damunt, li ho impedeix. A la dreta del déu solar hi ha una altra divinitat, també solar però de la qual sols surten raigs del costat esquerre, i que porta un capell i una falda diferents. A la mà dreta sosté, abaixat, un ceptre; la mà esquerra, aixecada, està saludant. Està pujant una muntanya, al cim de la qual hi ha la porta del cel. Keel diu que es podria tractar de Marduk.⁴¹ La figura principal del segell és, no obstant això, Ea, déu de les profunditats i de la saviesa, que apareix entronitzat en el seu recinte aquàtic. Amb el mateix capell que l'altre déu solar, i amb barba, Ea està assegut, envoltat per tres peixos i per dos rierols que brollen dels seus costats. A la dreta del recinte aquàtic hi ha, mig agenollat, un servent que abraça amb força el pal d'una porta que segurament segellaria les aigües subterrànies de les profunditats de la terra, evitant així, que el caos pugui entrar per allí.

4.4. *La barca de Shamash*

Aquesta escena nàutica ens aproxima, segons Frankfort, a l'antiga representació sumèria d'Utu, corresponent al període Pre-accadi, i que molt probablement reflecteix la imatge que els sumeris tindrien del déu solar, una imatge idíl·lica i molt diferent del Shamash dels segells accàdis,⁴² on apareix ocupat, habitualment, exercint de jutge, de guerrer victoriós o interactuant amb altres déus, herois mitològics o humans.

40. KEEL, *The Symbolism of the Biblical World*, 49.

41. *Ibíd.*, 49.

42. «It is more likely that we touch here upon the very point in which the Sumerian conception of the Sun-god differed from that of the Akkadians»: H. FRANKFORT, *Cylinder Seals. A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*, London 1939, 110.

En el segell que presentem veiem una barca fent el viatge nocturn per les aigües subterrànies, car es desplaça d'occident a orient. Aquesta escena apareix sovint en la mitologia egípcia i hitita.⁴³ Els dos peixos que hi ha a la proa i a la popa de la barca expressen que navega per les aigües subterrànies i no per les aigües celestials. La barca té una popa enlairada que acaba en forma de serp que, amb la llengua, sembla protegir la rereguarda.⁴⁴ La proa també està enlairada i es converteix, aquí, en una figura humana, visibilitzant-se el seu tors nu, la barba postissa, els cabells llargs desplecats, i el capell diví amb banyes. Una cama li surt endavant per a expressar que ell és qui mou la barca. Amb els dos braços agafa amb força un pal que acaba, en la seva part baixa, en forma de forca, possiblement per avançar, d'una manera segura, per les aigües subterrànies. Es tracta, evidentment, d'una divinitat nàutica⁴⁵ que porta lligat, amb quelcom rígid, un quadrúpede amb rostre humà, que no sembla capturat sinó més aviat controlat. Al seu damunt apareixen alguns estris agrícoles: cabassos, gerres i recipients de llavors, una arada i un punxó per plantar llavors. Aquests estris no són res estrany en les escenes nàutiques, que acostumen a associar el déu solar amb la fertilitat de les plantes.⁴⁶ Shamash (aquí Utu) apareix caracte-

43. «Most probable explanation of the boating scene, based on beliefs which occur in Egypt as well as among the Hitites, namely that the sun passes through the nether-world during the night», FRANKFORT, *Cylinder Seals*, 109.

44. Frankfort proposa que la serp que apareix en la popa de la barca en aquestes escenes nàutiques suggereix una íntima relació entre la terra i la seva fertilitat, FRANKFORT, *Cylinder Seals*, 109. En la iconografia de la barca solar egípcia també apareix la serp Mehen que ajuda a Re en el seu viatge nocturn, Cf. M. LURKER, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt. An Illustrated Dictionary*, London 1980, 108.

45. Cf. «Boat with human head», en BLACK – GREEN, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, 45.

46. En altres escenes nàutiques apareixen plantes dins o fora de la barca com també la popa acabada en forma de branca. En l'escena que expliquem, contemplant el segell complet, també

ritzat amb el capell diví de banyes, amb un monyo, la barba postissa, i amb els raigs habituals. Va vestit només amb una faldilla ratllada estratificada i, assegut, porta un rem llarg que agafa amb les dues mans. El braç esquerre apareix visiblement enlairat per a expressar el domini que el déu exerceix sobre un rem, el qual fa més aviat les funcions de timó, atès que la força motriu la dona la mateixa barca divina a través de la divinitat de la proa.

4.5. *Shamash i Jahvè*

La producció de segells cilíndrics del període Babiloni Antic (2004-1595 aC)⁴⁷ va retocant la figura de Shamash: l'arma dentada deriva, a poc a poc, cap a altres elements com la canya i l'anella; els raigs es substitueixen pel disc solar; les muntanyes altes han quedat reduïdes a un turonet on Shamash, aixecant lleugerament la cama, hi posa el peu.⁴⁸ En segles posteriors, concretament a partir del període Neo-assiri i Neo-babilònic, Shamash va perdre la seva forma antropomòrfica per assumir la forma d'un disc alat, on el seu tors apareix sortint del disc solar amb ales als costats.⁴⁹ L'origen d'aquest disc alat l'hem d'anar a cercar a Egipte, en el tercer mil·lenni, on apareixen junts el disc solar Re amb el falcó alat Horus. Els hitites, assumint en el seu art el disc alat, serien els transmissors d'aquesta imatge iconogràfica als assiris que assumeixen a partir del segle IX aC.⁵⁰ Els fenicis, viatgers incansables, participen igualment d'aquesta iconografia.⁵¹

Més enllà de recorreguts iconogràfics per la figura de Shamash, constatem la significança i la pluriformitat d'aquesta divinitat en tot l'Antic Pròxim Orient com a responsable de l'ordre i de la justícia; a més, és transmissora als humans i especialment als reis del seu quefer. Constatem també que aquesta

---

apareixeria una deessa de la vegetació FRANKFORT, *Cylinder Seals*, 109; S. N. KRAMER, *Sumerian Mythology. A Study of Spiritual and Literary Achievement in the Third Millennium B.C.*, Philadelphia 1944, 404-1.

47. L'any 2004 aC és la data de la caiguda d'Ur. L'any 1595 aC és la data que els hitites conquereixen la zona. Sobre la influència de Shamash en l'art hitita cf. COLLON, *Ancient Near Eastern Art*, 107-108.

48. COLLON, *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum. Cylinder Seals III. Isin, Larsa and Old Babylonian Periods*, 138-155.

49. BLACK – GREEN, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*, 185-186.

50. D. COLLON, *Catalogue of the Western Asiatic seals in the British Museum. Cylinder Seals V. Neo-Assyrian and Neo-Babylonian Periods*, British Museum Press, London 2001, 79-82. Cf. també B. TEISSIER, *Egyptian Iconography on Syro-Palestinian Cylinder Seals of the Middle Bronze Age*, Orbis Biblicus et Orientalis. Series Archaeologica 11, Göttingen 1996.

51. «On peut conclure que le Shamash phénico-punique s'inscrit dans la lignée des dieux solaires du IIe millénaire av. JC»: C. BONNET, «Le dieu solaire Shamash dans le monde phénico-punique», *Studi Epigrafici e Linguistici* 6 (1989), 97-115, p. 107.

zona del Fèrtil Creixent esdevé un espai d'intercanvi i de sincretisme iconogràfic dels antics relats mitològics i, en aquest cas, del déu solar.

Però el que més ens interessa ressaltar és que, entrar en l'escenografia dels segells cilíndrics i del baix relleu del Codi d'Hammurabi, és endinsar-nos, en definitiva, en la cosmovisió dels pobles de l'Antic Pròxim Orient, els quals, amb matisos diferents, entenen l'univers com un tot interrelacionat, on els humans han de procurar, en la terra, el mateix que els déus procuren en els cels: mantenir l'ordre, controlar el caos, exercir la justícia. Aquesta és la tasca principal i fonamental que els humans reben dels déus: aplicar a la terra les lleis divines.⁵² Per a fer realitat l'encàrrec diví, Shamash apareix enmig de les muntanyes i judica, assegut damunt d'elles, perquè allí hi ha les portes d'accés al cel o a la terra. Les muntanyes són el lloc de passar d'un món a l'altre, les muntanyes són l'espai mitològic de trobada i de comunicació amb la divinitat.⁵³

En llenguatge bíblic-teològic diem que les muntanyes esdevenen un espai de revelació divina, però amb el suport de l'escenografia mitològica que hem vist podem entendre, encara millor, l'escenografia teològica del Sinaí, el perquè del lliurament d'unes lleis, la resplendor de Moisès per la seva proximitat amb Jahvè. En les diverses il·lustracions de Shamash tenim també, insinuats, paral·lelismes amb les accions divines de Jahvè. Que Shamash aparegui, diàriament, enmig de les muntanyes és un signe de la seva manifestació. Que Shamash faci de jutge és un signe de la seva responsabilitat. Que Shamash actuï de diverses maneres és un signe de la seva implicació amb els humans. Aquests trets caracteritzen també al Déu d'Israel quan es revela al Sinaí.

5. RE, EL DÉU SOL EGIPCI

És innegable la importància que assoleix l'astre solar en la cultura egípcia.⁵⁴ La seva adoració com a divinitat és antiquíssima i el seu culte assoleix més rellevància que el culte del déu solar mesopotàmic. La contemplació del seu

52. Afirmant això estem dient que les lleis humanes tenen, dins el pensament mitològic, quelcom de diví.

53. Aquest «espai mitològic» de trobada amb la divinitat que expressen les muntanyes va acompanyat de «l'espai cultural» de trobada amb la divinitat que es concreta en els temples. Temple i muntanya són dos «espais» de trobada amb la divinitat.

54. «Il faudrait être poète pour évoquer la gloire du soleil de l'Égypte, sa chaleur si bienfaisante après la grande fraîcheur de la nuit, et chanter l'éclat d'un ciel toujours bleu»: G. NAGEL, «Le culte du soleil dans l'Ancienne Égypte», en O. FRÖBE-KAPTEYN (ed.), *Eranos-Jahrbuch 1943 (Band X). Alte Sonnenkulte und die Lichtsymbolik in der Gnosis und im Frühen Christentum*, Zürich 1944, 9-56, p. 9.

itinerari fidel i metòdic, el contrast entre la seva presència benèfica i la seva absència tenebrosa el convertiren, de temps remots, en la divinitat encarregada de garantir l'ordre universal. L'exercici de governar i de jutjar es concreta en la seva ruta diürna —a través de la volta del cel— i de la ruta nocturna a través de les aigües abismals.⁵⁵ Re, el déu solar egipci té a la seva disposició, segons la mitologia egípcia, dues barques: Maandjet per al dia i Masaktet per a la nit. Matí i vespre, passa d'una barca a l'altra, i una deessa passa el disc lluminós a la companya que hi ha a l'altra barca.⁵⁶ El sol és el principal ocupant de la barca sota qualsevol de les seves expressions: el disc solar, l'escarabat d'ales desplegadas, el déu amb cap de falcó o de marrà que porta el disc solar damunt el cap.⁵⁷

És molt il·lustrativa la iconografia que mostra Re en el moment d'iniciar el seu viatge nocturn per les aigües abismals,⁵⁸ on la serp Apophis,⁵⁹ agressivament i formant unes grans ones sota la barca, pretén que aquesta no surti dels cels. Seth, ajudant de Re, ataca la serp amb una llança i la neutralitza.⁶⁰ El viatge nocturn de Re és tant important com el viatge diürn, car es tracta de mantenir, subjectes i en el seu lloc, les aigües abismals. Es tracta, amb la seva presència, que l'ordre tingui subjecte el caos. Es tracta, en definitiva, d'una tasca fonamental, delicada i atrevida, que sols pot fer el déu solar Re. Amb la imatge del viatge diürn de Re que ara presentarem, complementem el viatge nocturn d'Utu, explicat en l'apartat anterior. Volem fer notar, un cop més, l'imaginari mitològic comú que tenen aquests pobles de l'Antic Pròxim Orient.

5.1. *La barca solar de Re*

La imatge de la barca de Re fa la impressió que llisca amb molta naturalitat per les aigües del Nil celestial, talment com una faluga que, empesa pel

55. «Dans les inscriptions funéraires de l'Ancient Empire nous voyons plus d'une fois que le dieu solaire aime la droiture et la vérité. Sur un sarcophage du Moyen Empire nous lisons: "Je suis Re qui sort du Nouou... ce que je déteste, c'est le méchant, je ne le regarde pas. Je suis celui qui accomplit la justice"»: NAGEL, *Le culte du soleil dans l'Ancienne Egypte*, 28-29.

56. Per a veure imatges cf. «Sonnenschiff», en H. BONNET, *Reallexikon der Ägyptischen Religionsgeschichte*, Berlin 1952, 738-740.

57. G. NAGEL, *Le culte du soleil dans l'Ancienne Egypte*, 15-16.

58. KEEL, *The Symbolism of the Biblical World*, 55.

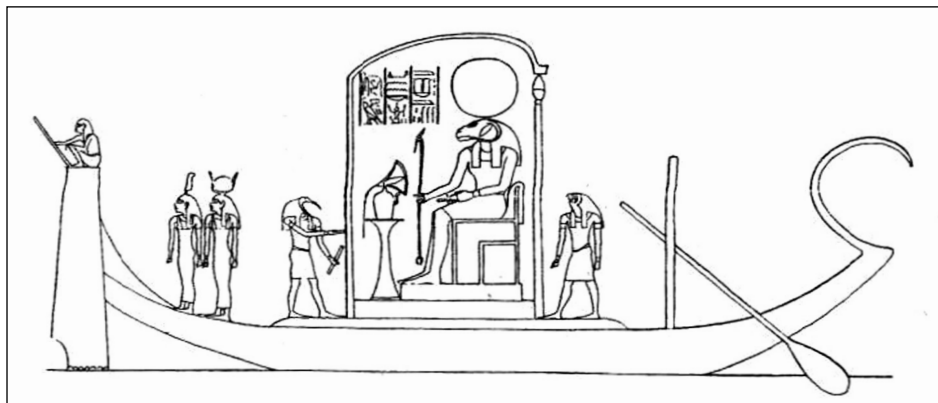
59. La serp Apophis simbolitza la materialització del mar obscur, els núvols nocturns, la calitja, i de tot allò que faci perillar la posta i la sortida del sol. Cf. Apophis a LURKER, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, 29.

60. Per una descripció detallada del viatge nocturn de Re cf. «The underworld journey of the sun god», en G. HART, *Egyptian Myths*, Austin (TEX): British Museum Publications and University of Texas Press 1995, 50-61.

vent, solca fàcilment el Nil terrenal.⁶¹ La popa de la barca té forma de ganxo, on hi ha un rem llarg, a prop d'una divinitat, sense que ningú l'agafi. La proa té forma de columna quadrada on, al capdamunt, hi ha a la gatzoneta, un personatge humà, menant un pal, fent de sentinella o de timoner. Al bell mig de la barca hi destaca, intencionadament, un baldaquí, on hi ha, assegut sobre un tron, el déu solar Re. La rellevància del déu solar s'expressa de diferents maneres, ja sigui situant-lo dins un baldaquí en el centre de la barca, com en les seves dimensions (és més gran que els altres personatges), com emplaçant-lo en un escambell esgraonat, en el qual sols accedeixen, al primer nivell, Thot (el déu escriba amb cap d'ibis) i Horus (el déu celeste amb cap de falcó).⁶²

Re apareix, dins el baldaquí, amb un cos humà, el cap amb forma de marrà i el disc solar al capdamunt. Es tracta d'una fusió de Re i de Chnum,⁶³ el déu

61. Aquesta escena apareix en el sant dels sants del temple de Ramsés II (1301-1234 aC) a Wadi Sebua.

62. El baldaquí de la barca solar de Re és, curiosament, molt semblant al que apareix en una tauleta babilònica esculpida al segle IX aC, on apareix el rei Nabuapaliddin adorant a Shamash assegut dins d'un baldaquí que es sosté, al davant, amb una columna en forma de palmera, i la resta de l'estructura està coberta per una serp, el cap de la qual reposa sobre la part alta de la columna en forma de palmera. El baldaquí de la barca de Re, malgrat no es pugui explicitar tan clarament la palmera i la serp, té exactament la mateixa forma. Un exemple més de la complicitat iconogràfica entre Egipte i Mesopotàmia. El baldaquí de Re apareix tancat, significant la transcendència i la innaccessibilitat de la divinitat, com passa amb la tauleta babilònica, on Shamash, ubicat dins del seu baldaquí tancat, ja no necessita la simbologia dels raigs per a expressar la seva divinitat.

63. «Parmi les synthèses divines que les théologiens égyptiens ont tentées, la plus brillante est sans doute celle d'Osiris et de Râ. Sans doute, sous l'influence des théories solaires d'origine héliopolitaine également, la plus part des dieux ont-ils eu tendance à s'assimiler à Râ. C'est ainsi qu'il existe un Amon-Râ, un Sebek-Râ, un Khnoum-Ra, etc.»: P. DERCHAIN, «La Réligion

creador i protector del Nil.⁶⁴ Re-Chnum sosté, a la mà dreta, el ceptre *uas*,⁶⁵ la característica vara recta i allargassada, coronada amb el cap d'un animal fabulós i amb l'extrem inferior en forma de forca. A la mà esquerra sosté quelcom que no es pot concretar; però, seguint la iconografia, es podria tractar de l'*ankh*, la creu ansada, també anomenada la «creu de la vida», que, relacionada amb els déus, representa la seva immortalitat i la seva immanència. A l'esquerra del disc solar hi ha, a la mateixa alçada, un jeroglífic, i a sota, una tauleta alta en forma de pilar anomenat *djed*, un dels símbols més reproduïts en la mitologia egípcia, que sosté el que pot semblar un capell reial d'on sobresurt, a la dreta, la caracterització d'una serp, segurament Uraeus, la cobra reial. Darrere hi destaca la tija i la fulla d'una flor de lotus —o de la planta de papir—⁶⁶ que expressa la nova vida.⁶⁷ A proa apareixen dues deesses femenines, Hator i Maat. La primera és la deessa mare i també la deessa de l'amor, caracteritzada per unes banyes damunt el seu cap, que sostenen un disc solar. Maat, filla de Re, apareix representada amb una ploma enlairada damunt el cap; ella és la deessa encarregada de materialitzar l'ordre del món i la justícia, responsabilitats de Re.⁶⁸

El cicle diari de Re és més que un viatge, és un renéixer diari. L'itinerari de l'astre solar dibuixa l'itinerari existencial de l'ésser humà que neix, creix, arriba a la plenitud i va decreixent fins a arribar a la mort. Per això, cada matí esdevé important, cada matí esdevé la celebració del retorn del déu, la celebració de la victòria de la vida sobre les forces de la mort i de la foscor, la victòria de l'ordre sobre el caos.

Égyptienne», en H. Ch. PUECH, *Histoire des Religions. I. Les religions Antiques. La formation des religions universelles et les religions de salut en Inde et en Extrême-Orient*, Encyclopédie de la Pléiade 29, Bruges 1970, 63-140, p. 116.

64. Chnum era considerat el creador de «l'ou primordial» d'on sortí, a l'inici dels temps, la llum solar que donà vida al món. És un déu terrissaire que modelà amb fang del Nil les persones, creant el seu «ka» en el moment de néixer. És el déu de la fertilitat i el guardià de les aigües del món subterrani (Duat) i el custodi de les fonts del Nil a Elefantina.

65. «The was consisted of a staff forked at the bottom and terminating at the top in an animal head, probably that of a canid. It became a popular sceptre for the gods to hold and became a symbol of wellbeing and happiness»: LURKER, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, 127.

66. Cf. un relleu on apareixen les dues plantes a LURKER, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, 57.

67. Cf. una imatge molt semblant i de la mateixa època en E. HORNUNG, *Conceptions of God in Ancient Egypt. The One and the Many*, London 1982, 215. Es pot consultar la versió castellana: E. HORNUNG, *El Uno y lo Múltiple. Concepciones egipcias de la divinidad*, Madrid 1999.

68. «Maat is a deified concept of the ideal that allows the world to function properly», B. E. SHAFER (ed.), *Religion in Ancient Egypt. Gods, Myths, and Personal Practices*, Ithaca – London 1991, 34, n. 38).

5.2. Re, Maat i el faraó

Re, com a divinització de l'astre solar, ja tenia de temps antics un lloc de culte a On (després Heliòpolis). En un procés de sincretisme religiós, Re és, posteriorment, associat amb el déu del cel Horus (Herakhty),⁶⁹ adoptant iconogràficament d'ell el cap de falcó del seu cos humà. Horus es converteix, simultàniament, en el sol quan surt al matí. Igualment, gràcies a coincidències entre Re i el déu creador Atum,⁷⁰ aquest darrer esdevingué la manifestació del sol quan es pon.⁷¹ En època del Regne Mig (2133-1786 aC) Amun⁷² assoleix el primer lloc del panteó egipci sense que Re perdi el seu estatut, fusionant-se les dues divinitats en Amun-Re, que a partir del Regne Nou (1567-1085 aC) esdevé el déu nacional.⁷³ Fins a finals del Regne Antic (2686-2181 aC) cap culte rivalitzava, en força i en importància, amb el culte de Re, fins al punt que, a partir del faraó Khafre, els faraons de la IV Dinastia el convertiren en culte reial i ells mateixos s'autoanomenaven «fill de Re».⁷⁴

El déu solar és contemplat com el creador i, per aquest motiu, Re és anomenat el primer rei d'Egipte.⁷⁵ Però el poder creador de Re es manté actiu i és lliurat a altres déus com Horus, que s'encarna en cada faraó. Aquesta delegació de poders permet al faraó d'entrar dins l'esfera divina i li dona atribucions per a continuar aquesta tasca creadora en el seu govern.⁷⁶ Junt al faraó, apareix sempre Maat, anomenada «la filla de Re», que representa l'encarnació de la justícia entesa, no com quelcom ètic, sinó cosmològic.⁷⁷ Ella és la personificació de les lleis bàsiques de l'existència, assumint els conceptes de llei, de veritat i d'ordre. La mitologia egípcia explica que Re va sorgir del turó primigeni, el lloc de la creació, després d'haver posat ordre (Maat) en lloc del caos.⁷⁸ Sense Maat la vida no seria possible, car ella és el menjar i la beguda de Re.

69. LURKER, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, 65-66.

70. *Ibid.*, 31.

71. «L'on distingue trois aspects du soleil: Khepri au matin, Rê à midi et Atoum le soir, sans le faire d'une manière absolue», A. HERMAN, *La Religions des Égyptiens*, Paris 1937, 36.

72. LURKER, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, 25-26.

73. LURKER, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, 100.

74. Cf. «The cult of Re», en R. DAVID, *The Ancient Egyptians. Religious Beliefs and Practices*, London 1982, 49-52.

75. H. FRANKFORT, *Ancient Egyptian Religion. An Interpretation*, New York 1948, 51.

76. «With relative few exceptions all metaphors and similes introducing the sun refer to the king. The king was recognized as the successor of the Creator, and this view was so prevalent that comparisons between the sun and Pharaoh unavoidably possessed theological overtones»: H. FRANKFORT, *Kingship and the Gods. A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society and Nature*, Chicago (ILL) 1948, 148.

77. LURKER, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, 78-79.

78. FRANKFORT, *Ancient Egyptian Religion. An Interpretation*, 54.

Ella és, també, una important mediadora entre el faraó i els déus. Subratllem una il·lustració on el faraó sosté, damunt el palmell de la mà, Maat en forma de nina, asseguda i lluint la característica ploma d'estruç damunt el cap, i que és lliurada com a ofrena als déus. Aquesta escena expressa que el faraó, amb el suport de Maat, és el representant de l'ordre diví. Els mateixos jutges eren vistos com sacerdots de Maat.⁷⁹

5.3. *Re, Shamash i Jahvè*

Per a l'antiga mentalitat egípcia les lleis de la natura, les lleis de la societat i els manaments divins pertanyen, tots, a la categoria del que és veritable. El creador posa ordre (o veritat) en el lloc del desordre (o falsedat). El faraó — successor del creador— repeteix aquest acte significatiu en la seva ascensió al tron, en cada victòria, en la renovació del temple, en tot. L'ordre diví és universal i ho afecta tot,⁸⁰ i Maat exerceix la funció reveladora als faraons de l'ordre diví i de les lleis divines.⁸¹

Amb les polimòrfiques representacions de Re, amb Maat i el faraó, tenim expressades, d'una manera més elaborada i immanent, el que Shamash i Hammurabi —o el rei de torn— expressen a Mesopotàmia: que l'univers és un tot interdependent, on el sol, com a garant de l'ordre i la justícia, es manifesta al rei o al faraó perquè assumeixi la seva responsabilitat d'aplicar, en la terra, l'ordre i la justícia divines. Aquest és l'encàrrec fonamental i primordial de la divinitat al monarca. Evidentment, ens movem en unes societats marcadament teocràtiques.

No es pot negar la influència que la divinitat solar egípcia i babilònica exerceix en el culte, en la teologia i en la literatura del col·lectiu de tribus que formen el poble d'Israel.⁸² Keel i Uehlinger donen proves arqueològiques que la simbologia solar egípcia deixa petjada en el poble d'Israel, ateses les evidències iconogràfiques trobades.⁸³ Amb el títol *Yahweh and the Sun* J. G. Taylor es

79. LURKER, *The Gods and Symbols of Ancient Egypt*, 78-79.

80. FRANKFORT, *Ancient Egyptian Religion. An Interpretation*, 54.

81. «Law was personified by the goddess Ma'at, who governed truth, justice, righteousness, and maintained the correct balance and order of the universe and its inhabitants. The king upheld the law, but he too was subject to Ma'at, while the vizier, who was head of the law courts as the king's delegate, was the high priest of Ma'at»: DAVID, *The Ancient Egyptians. Religious Beliefs and Practices*, 139.

82. «La religiosità egiziana s'intensifica proprio in coincidenza del decadere dell'autorità faraonica: ed è di là che gli Ebrei traggono la maggior parte delle loro idee, delle loro massime, dei loro pensieri in materia non solo speculativa ma anche di morale e di pietà»: G. MASI, *Lo Spiritualismo Egiziano Antico. Il pensiero religioso egiziano classico*, Bologna 1994, 213-214.

83. «L'iconographie atteste aussi la grande importance de la symbolique ouranienne et solaire d'origine égyptienne dans le système symbolique religieux d'Israël aux IXe et VIIIe siècles».

dedica a mostrar les proves arqueològiques i les proves bíbliques que associen Jahvè i l'astre solar, amb la tesi de fons que l'Antic Testament dona testimoni d'una correlació bastant directa entre l'activitat de Déu i el sol.⁸⁴ S. A. Wiggins qüestiona, en un article, aquestes associacions entre Yahweh i el sol.⁸⁵ Taylor, en un article de resposta, en la mateixa revista i en el mateix número, defensa amb vehemència la seva postura.⁸⁶

6. ELS ESCRITS BÍBLICS PARTICIPEN D'AQUESTES ESCENES MITOLÒGIQUES

Segons la mentalitat de l'Antic Pròxim Orient —de la qual Israel participa— les lleis són intrínsecament divines, són revelació, en el sentit que són lliurades per la divinitat per a contribuir a tenir una cura adequada de l'ordre terrenal. Ens ho corrobora la iconografia del déu solar babiloni Shamash, jutge celestial, apareixent dalt les muntanyes, assegut damunt d'elles, ubicat en un extrem de la volta del cel on hi ha les portes d'accés, «parlant» amb un rei. Tot plegat són imatges «teofàniques» que ens fan pensar, indefectiblement, en les imatges teofàniques de l'Èxode. El mateix podem dir del déu solar egipci Re, autor i preservador de l'ordre mundial, que, amb l'ajut de Maat, delega al faraó part de les seves funcions.⁸⁷ Moisès no deixa de ser la versió hebrea d'aquesta

---

cles»: O. KEEL – Ch. UEHLINGER, *Dieux, Déesses et figures divines. Les sources iconographiques de l'histoire de la religion d'Israël*, Paris 2001, 274. Sobre la familiaritat que els israelites tenien amb Re cf. G. A. RENDSBURG, «The Egyptian Sun-God Ra in the Pentateuch», *Henoch X* (1988), 3-15.

84. «Simply put, Israel's struggle with the sun was this: It is appropriate to venerate so magnificent an icon of Yahweh which no human had created, but rather God himself? Whereas the tendency for Deuteronomistic and other canonical biblical literature was to say no, many Israelites (including, later, the Essenes) apparently said yes»: J. G. TAYLOR, *Yahweh and the Sun. Biblical and Archaeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 111), Sheffield 1993, 265.

85. «Neither archaeology nor biblical texts, when considered on their own merits, suggest that Yahweh was ever considered to be manifested as the sun»: S. A. WIGGINS, «Yahweh, the God of Sun?», *Journal for the Study of the Old Testament* 71 (1996) 89-106, p. 106.

86. «Despite my less-than-enthusiastic response to this particular paper of Wiggins, I wish to commend to the reader his substantial work on the goddess Asherah and also his paper on the sun-goddess at Ugarit which I heard and appreciated, as I sincerely do Steve himself»: J. G. TAYLOR, «A Response to Steve A. Wiggins, "Yahweh: The God of Sun?"», *Journal for the Study of the Old Testament* 71 (1996) 107-119, p. 119.

87. «It was believed that the law, together with all the other tenets of the society, were handed down to mankind by the gods on the First Occasion. Law was personified by the goddess Ma'at, who governed truth, justice, righteousness, and maintained the correct balance and order of the universe and its inhabitants»: DAVID, *The Ancient Egyptians. Religious Beliefs and Practices*, 139.

revelació.⁸⁸ Per tant, que Déu es reveli, no té, per la mentalitat de l'Antic Pròxim Orient, res d'extraordinari, perquè ho fa de maneres diferents.⁸⁹ El que sí és específic i únic és que la divinitat no és manifesta, en l'Èxode, al rei o al faraó, sinó que ho fa a tot un poble esclavitzat i oprimat, malgrat que Moisès assumeixi les funcions de cap o de «rei» del poble.⁹⁰ També és específic del poble d'Israel el contingut d'aquestes lleis, les quals, més que ser millors, tenen la particularitat —exclusiva en la legislació de l'Antic Pròxim Orient— que no sols uneixen sinó que també associen la legislació religiosa amb la legislació sòcio-moral.⁹¹

Que Déu es manifesti donant primer de tot lleis, ens semblarà absurd als occidentals contemporanis; però, per la mentalitat mitològica de l'Antic Pròxim Orient és, inqüestionablement, el primer que havia de manifestar. Per a ells Déu no es comunica amb l'ésser humà per pur desig, sinó per revelar-li com ha de col·laborar a mantenir l'ordre a la terra i protegir-se del caos. Segons la primitiva mentalitat semita, seria quelcom assumit i evident que les lleis fossin revelades per la divinitat. Les generacions posteriors s'encarregaran, segles després, d'unir en una narració literària (la Torà) l'escenografia cosmològica amb el patrimoni legislatiu adquirit, emplaçant-ho tot plegat en el Sinaí i a Moab, els moments constitutius de la identitat nacional i religiosa d'Israel. Les manifestacions divines —les teofanies— expressades en la literatura bíblica i en la iconografia de l'Antic Pròxim Orient van acompanyades d'uns elements comuns: muntanyes, resplendor de la divinitat, resplendor del qui rep la teofania, lleis... Es tracta d'una escenografia que expressa, simbòlicament, una manera d'entendre l'existència humana, irreversiblement unida i condicionada per la divinitat, responsablement obligada a preservar l'ordre i la justícia universals.⁹² Quan l'Antic Testament insisteix tant en les lleis i en el

---

88. Ramsès II és anomenat «semblança de Re, il·luminador d'aquest món com el disc solar» i el seu successor Merneptah és el «disc sol de la humanitat, que allunya la foscor d'Egipte», HORNUNG, *Conceptions of God in Ancient Egypt*, 140). Semblantment Moisès apareix «resplendent» (רָאָה) a Ex 24,29-30 per haver estat a prop de Déu.

89. Cf. «The gods in their "true" appearance», en HORNUNG, *Conceptions of God in Ancient Egypt*, 128-135.

90. No podem estar-nos de citar una obra ben suggerent sobre aquest tema i les relacions amb la cultura occidental contemporània: J. ASSMANN, *Moses the Egyptian. The Memory of Egypt in Western Monotheism*, London 1997.

91. CERVERA, «Els codis legislatius de l'Antic Testament com a lleis revelades», 293.

92. Lagrange broda el seu article sobre la descoberta del Codi d'Hammurabi (cf. nota 27) amb una reflexió molt equilibrada entre la seva aproximació científica i la seva condició de creient: «Cette admirable découverte nous fait mieux comprendre ce qu'il y a de rationnel et d'humain dans la loi mosaïque; nous touchons mieux du doigt à quel point elle n'est pas tombée toute faite du ciel; mais il nous est donné aussi de constater que les monuments les plus parfaits de l'esprit humain lui sont inférieurs pour la pureté du sens moral et la délicatesse du sentiment religieux» (LAGRANGE, *Le Code de Hammourabi*, 51).

seu compliment és perquè, amb elles, queda perfectament delimitat el projecte diví sobre el poble d'Israel i sobre la humanitat sencera. Complir les lleis és complir la voluntat divina, per la senzilla raó que les lleis humanes són un reflex de les lleis divines. Amb les lleis, viscudes com a revelades, el poble d'Israel col·labora decididament i responsablement amb Déu, mantenint l'ordre i la justícia cosmològics en la seva petita heretat.⁹³

Jordi CERVERA I VALLS
 Cardenal Vives i Tutó, 2
 E – 08034 BARCELONA
 E-mail: jordicaputxi@gmail.com

Summary

The mythological beliefs of the peoples from the Ancient Near East state, literally or iconographically, that human laws are revealed through divinity. A detailed approximation to the bas-relief of the Code of Hammurabi and to the iconography of Mesopotamian and Egyptian solar divinity (Utu-Shamash and Re) illustrates the cosmology that imbibed those peoples, that associated solar divinity with the preservation of order and the exercise of justice, attributions transferred to earth to the monarch of the moment. This so very radiant and luminous sceneography expresses one way of understanding human existence intimately associated to divinity, especially through complying with the law. This is echoed in the imagination of the wise scribes of the Sinai and Moab pericopes who intentionally inserted the three legislative codes of the Old Testament and the two Decalogues, together with this sceneography so full of symbolism.

---

93. Acabat aquest «Apèndix» diem, honestament, que s'haurien de fer algunes matisacions en l'article anterior, concretament en l'apartat 8.3 (Els codis legislatius com a revelació divina).